

GABRIELA AUGUSTYNIAK-ŻMUDA

Instytut Sławistyki PAN, Warszawa, Polska

<https://orcid.org/0000-0001-9920-6663>

Copyright and License: Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2020. This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivatives 4.0 International (CC BY-ND 4.0) License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/legalcode.pl>).

PRZEŁĄCZANIE KODÓW (*CODE SWITCHING*) W MOWIE PRZESIEDLEŃCÓW Z WOJEWÓDZTWA TARNOPOLSKIEGO I STANISŁAWOWSKIEGO MIESZKAJĄCYCH W REGIONIE LUBUSKIM

Słowa kluczowe: przełączanie kodów, idiolekt, dwujęzyczność, repertuar językowy, polszczyzna południowokresowa.

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy problematyki przełączania kodów na przykładzie dwóch idiolektów osób przesiedlonych z województwa tarnopolskiego i stanisławowskiego do regionu lubuskiego. W pozyskiwaniu i opracowaniu materiału wykorzystałam metodę kuli śnieżnej, wywiad biograficzny, biografię językową i metodę teorii ugruntowanej. Zaprezentowałam wyjaśnienie terminu *przełączanie kodów*, uwzględniając literaturę polską i światową. Przedstawiłam wyekscerpowane przykłady przełączania kodów oraz dokonałam ich socjolingwistycznej analizy.

WPROWADZENIE

Artykuł jest wynikiem socjolingwistycznych badań nad biografiami językowymi przesiedleńców z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej, które prowadzę od 2009 roku na terenie regionu lubuskiego¹. Celem artykułu jest przedstawienie analizy odnotowanych przykładów przełączania kodów.

---

¹ Region lubuski to obszar historycznego pogranicza polsko-niemieckiego, który na mapach dialektologicznych określany jest jako teren występowania tzw. nowych dialektów mieszanych. Tak nazywa się dialekty, które występują na terytorium przyłączonym do Polski w 1945 r. (Bartnicka-Dąbkowska 1965, 18; Urbańczyk 1976, 94). Po 1945 r. nastąpiła tu wymiana ludności i języków. W regionie lubuskim funkcjonował miejscowy dialekt języka niemieckiego (brandenburski), miejscowe gwary wielkopolskie, znajdujące się koło Babimostu – z polskiej enklawy w Niemczech, gwary przeniesione: warianty języka polskiego, białoruskiego, ukraińskiego z byłych wschodnich województw II Rzeczypospolitej, gwary polskich górali z Bukowiny, gwary wielkopolskie, mazowieckie, odmiany języka ukraińskiego i łemkowskiego (w związku z przesiedleniem w ramach akcji „Wisła”), język romski (w Gorzowie Wielkopolskim osiedliła się liczna grupa Romów) (Zielińska 2012, 13, 2013, 10), język używany przez Tatarów (Miśkiewicz 2009) i język Żydów (Klatta 2012, 133). Sformułowania „region lubuski” używam za Anną Zielińską (zob. Zielińska 2013, 15–19). Badaczka, chcąc uniknąć konotacji historycznych i administracyjnych w odniesieniu do

MATERIAL I METODY BADAWCZE

Od 2009 do 2019 roku przeprowadziłam 43 pogłębione wywiady o łącznej długości około 4800 minut (tj. 80 godzin). Tylko wśród idiolektów dwóch osób odnotowano zjawisko przełączania kodu. Jest to zatem bardzo ważny materiał, który należy traktować jako zanikające dziedzictwo językowe regionu lubuskiego.

Ze względu na interdyscyplinarny charakter prowadzonych badań konieczne okazało się wykorzystanie kilku metod badawczych. W pierwszym etapie badań w terenie ważna była *metoda kuli śnieżnej* (*snowball sampling*), która polega na wyborze odpowiednich rozmówców, samodzielnie wskazywanych przez kolejnych respondentów (zob. Babbie 2009, 213). Za pomocą metody *teorii ugruntowanej* miałam możliwość znalezienia i odkrycia zjawisk, których występowania nie zakładałam na początku prowadzenia badań (Konecki 2000; Glasser i Strauss 2009). Metoda ta jest ważna podczas trwających badań terenowych, w trakcie których mogą występować zdarzenia (czy zjawiska) powodujące zmianę założonej hipotezy badawczej. Trzecią metodą wykorzystaną podczas badań w terenie był *wywiad biograficzny* wywodzący się z wywiadu otwartego (Kaufmann 2010, 31; zob. Schütze 1977, 1983, 1984, 1987; Hermanns 1987), który daje najlepsze wyniki badań językowych wśród najstarszego pokolenia rozmówców (zob. Thompson 1978; Hoffmann-Riem 1980, 343–335; Kłoskowska 2012, 117). W celu zrozumienia i uporządkowania historii przyswajania i używania języków w życiu rozmówcy wykorzystałam metodę *biografii językowej*, wywodzącej się z badań nad wielojęzycznością:

Biografia językowa to historia przyswajania i używania języków w ciągu całego życia człowieka, uwzględniająca po kolei fazy jego życia (dzieciństwo, młodość, wiek dojrzały, starość) oraz wydarzenia, które wpłynęły na zmianę języka w rodzinie. Biografia językowa pokazuje wartość komunikatywną języka w ciągu całego życia mówiących (Zielińska 2013, 68).

TERMIN PRZEŁĄCZANIE KODÓW (CODE SWITCHING)

Pojęcie *przełączanie kodów* ma długą historię – począwszy m.in. od definicji Einara Haugena (1972, 72), przez rozumienie Della Hymesa (1980, 61–65), Johna J. Gumperza (1982, 59), aż do najnowszych rozważań Pietera Muyskena (2000), Carol Myers-Scotton (2004) czy Petera Auera (1984, 1999, 2019).

W prowadzonych przeze mnie badaniach przyjąłam definicję Gumperza, według której ważna jest funkcja łączenia podczas mowy elementów pochodzących z różnych systemów językowych. Przełączanie jest synonimiczne z przechodzeniem z L1 na L2, ale na poziomie systemów (*langue*) (Gumperz 1982, 59).

Wyróżnia się: 1) **metaforyczne przełączanie kodów** (*metaphorical code-switching*), nazywane konwersacyjnym przełączaniem kodów (*conversational code-switching*) –

„ziemi lubuskiej” czy „województwa lubuskiego”, określa teren swoich badań jako „region”, co oznacza ‘jakiś obszar’ bez konieczności precyzowania rozmiarów czy granic (Handke 1993, 11).

opracowane przez Gumperza (1977); polega na wyeksponowaniu części wypowiedzi w L1 za pomocą elementów języka L2; 2) **sytuacyjne przełączanie kodu** (*situational code-switching*) – zmiana języka następuje wraz ze zmianą sytuacji komunikacyjnej, np. miejsca rozmowy, tematu czy rozmówcy. Peter Auer uważa, że zarówno *metaforyczne przełączanie kodu*, jak i *sytuacyjne* są zależne od natężenia czynników językowych i pozajęzykowych, które mogą wpływać na zmianę kodu podczas jednej sytuacji komunikacyjnej (zob. Auer 1984, 90).

Badacz ten dokonał podziału na: 1) **przełączanie kodów** (*code-switching*) – zjawisko świadome, występujące między zdaniami lub frazami; 2) **mieszanie kodów** (*code-mixing*) – zjawisko nieświadome, występujące wewnątrz prostych jednostek; 3) **kod mieszany** (*mixed code*) – który powstaje w wyniku przełączania i mieszania kodów (Auer 1998, 14–16; 1999, 309).

Według Michała Głuszkowskiego „w literaturze przedmiotu mieszanie kodów najczęściej traktowane jest jako szczególny typ przełączania [kodów – G.A-Ż]” (2013, 265). Pieter Muysken (2000, 4–5) wyróżnił trzy typy mieszania kodów, które można (w przypadku języków blisko spokrewnionych) traktować jako typy przełączania kodów:

- 1) **wtrącający** (*insertional*) – występuje wtedy, gdy jeden element (wyraz lub kilka) został osadzony w ramach głównej wypowiedzi, np. wprowadzenie ukraińskiego słowa (lub słów) podczas wypowiedzania całego zdania po polsku, bez zaburzenia jego struktury. Powodem takiego zachowania językowego mogą być m.in. braki leksykalne rozmówcy²;
- 2) **alternacyjny** (*alternational*) – występuje wtedy, gdy L1 zmienia się na L2 i przez to zmianie ulega leksyka i gramatyka całej wypowiedzi. Proces ten przebiega wewnątrz zdania lub między zdaniami³;
- 3) **kongruentna leksykalizacja** (*congruent lexicalization*) – występuje wtedy, gdy L1 i L2 są językami blisko spokrewnionymi, w których istnieją całkowite lub częściowe homogeniczne leksemy⁴.

W polskiej literaturze analizy zjawiska *code switching* dokonał Głuszkowski, który na przykładzie języków regionu suwalsko-augustowskiego zaprezentował typy przełączania kodów (m.in. Głuszkowski 2010, 2012, 2013).

² Michał Głuszkowski zwraca uwagę na to, że wtrącające przełączanie kodów jest zbieżne ze źródłami procesu zapożyczania (2010, 86). Najczęściej uważa się, że przełączanie kodów to łączenie pewnych fragmentów mowy, przy czym nie zaburza się budowy morfofonologicznej wypowiedzi, natomiast zapożyczenia dostosowują się pod względem fonologii i gramatyki do języka biorcy (zob. Romaine 1989, 131–147; Thomason 2001, 134).

³ Według Głuszkowskiego wewnątrzzdaniowe przełączanie kodu sprawia najwięcej problemów analitycznych, ponieważ jest powiązane z przełączaniem międzyczdaniowym. Należy wówczas brać pod uwagę szerszy kontekst wypowiedzi oraz określić moment i kierunek zmiany języka, ponieważ interpretacja takich zjawisk może być inna w przypadku zdań pojedynczych i inna w przypadku dłuższej wypowiedzi (Głuszkowski 2010, 87).

⁴ Często trudno jest określić, do którego kodu należy dany leksem, ponieważ w obu brzmi tak samo. W takich przypadkach należałoby np. uznawać taką jednostkę za wspólną dla obydwu kodów (Głuszkowski 2010, 91–93).

Nowym terminem używanym m.in. podczas analizy zjawiska przełączania kodów jest *translanguaging*. „Podstawą teorii *translanguaging* jest założenie, że rozmówcy dwu/wielojęzyczni dysponują zintegrowanym zasobem językowym, jednym – nie dwoma/kilkoma oddzielnymi” (Dzięgiel 2020)⁵. Badaczka wskazuje, iż:

Jednym z zastosowań koncepcji *translanguaging* jest opis praktyki komunikacyjnej w społeczności dwu/wielojęzycznej, gdy rozmówcy wybierają ze swego dwu/wielojęzycznego repertuaru te elementy, które są w danej sytuacji najbardziej adekwatne, bez rozgraniczania języków (Dzięgiel 2020).

I. MÓWCA PŻ

Mężczyzna urodzony w 1927 r. w Kamionce Wielkiej, należącej do powiatu kołomyjskiego w województwie stanisławowskim. Po przesiedleniu do regionu lubuskiego w 1945 r. zamieszkał w Przemysławiu (powiat sulęciński, gmina Krzeszyce)

Rozmówca wskazuje, że jego językiem prymarnym⁶ przed przesiedleniem był ukraiński, sekundarnym – polski.

v domu a to ružné fedy muv'il'i | v'e pañi tak i tak | i tak i po ukraiñsku | al'e fškol'e to juš po pòlsku | [...]| To rodzice w domu trochę po ukraiñsku mówili, trochę po polsku? / tak | bo to bylo | v'e pañi | tak to bylo m'išane |

Wywiady z mężczyzną zostały przeprowadzone zarówno w języku polskim, jak i w języku ukraińskim. W rozmowach brała udział również dr Anna Żebrowska z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, która podczas wywiadu używała tylko języka ukraińskiego.

Rozmówca w czasie wywiadu chętnie mówił zarówno po ukraiñsku, jak i po polsku. Wnioskuje, że nastawienie respondenta do języka polskiego i ukraiñskiego jest pozytywne.

OPIS BIOGRAFII JĘZYKOWEJ

Przed przesiedleniem językiem prymarnym PŻ był język ukraiñski (pełnił również funkcję języka komunikacji sąsiedzkiej). Język polski dla rozmówcy był językiem sekundarnym. Dwujęzyczność Polaków w Kamionce Wielkiej utrzymywała się wówczas na poziomie regresywnym, tzn. język ukraiñski zyskał pozycję dominującą wśród społeczności bilingwalnej (zob. Dzięgiel 2003, 70). Respondent skończył pięć klas szkoły przed przesiedleniem. Repertuar językowy PŻ rozwinął się w okresie szkolnym, kiedy poznał język polski w formie pisanej i literackiej.

⁵ Do teorii *translanguaging* krytycznie odnosi się Peter Auer, który w artykule „*Translanguaging*” or „*doing language*”? *Multilingual practices and the notion of „codes*” (2019) wyraził szereg uwag odnośnie do samej koncepcji, jak i jej zastosowania w badaniach wielojęzyczności.

⁶ Definicję *języka prymarnego* podaje według Leona Zawadowskiego: „Podstawowym językiem jest ten, który indywidualnie wykorzystuje podstawowy zakres tematu (mówienie codzienne). To język używany w domu i sferze rodziny” (1961, 14). Tłum. G.A-Ż.

Po przesiedleniu do regionu lubuskiego językiem prymarnym wciąż był język ukraiński, natomiast język polski służył do komunikacji sąsiedzkiej. W tym okresie repertuar językowy PŻ bardzo się poszerzył. Wpływ na to miała konieczność komunikowania się w języku polskim m.in. z osiedleńcami z centralnej Polski. Żona PŻ również pochodziła z Kamionki Wielkiej. Nie oznacza to jednak, że po założeniu rodziny używano języka ukraińskiego. Ze względu na dzieci zdecydowano, że rodzina będzie porozumiewać się tylko po polsku. PŻ wciąż jest osobą bilingwalną. Regularnie kontaktuje się z ukraińskojęzyczną rodziną, która mieszka w Kamionce Wielkiej. Za sprawą kontaktów rodzinnych w idiolekcie PŻ nie nastąpił proces atrycji językowej⁷.

PRZYKŁADY PRZEŁĄCZANIA KODÓW

Poniżej przedstawiam przykłady przełączenia kodu z języka ukraińskiego na język polski w mowie PŻ. Fragmenty w języku polskim zaznaczam tekstem pogrubionym

Na pytanie o znajomość języka ukraińskiego rozmówca odpowiedział:

no ja načy | ja um 'ity | um 'iju | bo značy ja tam | ja uže pryjixau sudy | jak maŭ v 'is 'imna·c 'it' r 'ik | no a my tam żyły | bo načy tam buło | načy my 's 'e' | no značy ukraińcy s pôlakam 'i dobre sob'e żyły | buło dobre aš do wôjny | dopuky⁷ jak ňem'ec ňe pryjixau aš to tody začelo še takoje | a tak to ży'ło śi | a pañi rozum'e |

Mężczyzna swobodnie przełączył kod z języka ukraińskiego na język polski. Nie miał pewności, czy zrozumiałam jego wypowiedź, ponieważ podczas wywiadu zadawałam pytania tylko po polsku. Odpowiadając po ukraińsku na pytania dr Anny Żebrowskiej, musiał mieć pewność, że również ja wszystko rozumiem. Jest to przykład pokazujący specyfikę badań językoznawczych na terenach pogranicza, gdzie rozmówcy często upewniają się, czy słuchacz rozumie ich mowę, w której łączą elementy dwóch języków.

Podczas opowiadania o dzieciństwie rozmówca dwa razy dokonał przełączenia wewnątrzdanowego kodu z języka ukraińskiego na polski:

*naše | moje detynstvo jak buło | značy tak żylem dobre do dvana·cet' r 'ik | bo | a ŭ dvana·c 'it' r 'ik tato m 'ij zmer | ja hyšyŭsi z mamou i sestra | šis' r 'ik molotša | še neŭka hyšyłaš tam na ukrain' i je | no i my | tam tato **postav'iu mam'e budynk'i** | gospodaruku novu | tak že my še | tato ŭmer to my | bo mama buła za ŭd'iučac' p'išla | **načy za wdofca i tego** | t' i d'ity hyšyhyš' i tam na t'ix | a tato **nam postav'yu načy** gospodaruku tam i se ulasne ceres | **to moja mama ne v'ijixala** | bo ce jak ras nŏv' i budynk' i buły i mama **značy** | dužo se ž'elo | ta ja še tak narobyła | i ja tam maju [...] jak tak z mamou gazduvaŭ do v'is 'imna·cet' r 'ik | a potom jak pryjšłoše sudy jixaty | **muš'imy** pojixaty i tak | i tak **še začelo** | pryjixau sude s tata bratom | **stryjem značy** | tata | moyo tata brat jixau sudy z rodynom | ja pojixau z nym [...] f sorok p'at'im | tak i pryjexalym sude na polove⁸ čerfca |*

⁷ Atrycję językową w szerokim rozumieniu należy traktować jako utratę języka spowodowaną zapomnieniem. W wąskiej interpretacji jest to utrata języka pierwszego, nabytego w dzieciństwie, spowodowana pobytem w nowym środowisku językowym (zob. Polinsky 1995, 88; Montrul 2002, 40 za Libura 2014, 303–312). W takim znaczeniu używam tego terminu.

Oprócz przełączania kodu wewnątrz zdaniowego mężczyzna łączy polskie morfemy gramatyczne z ukraińskim tematem fleksyjnym (przełączenia wewnątrzwyrazowe): *rodynom* (ukr. ‘родиною’) ‘rodyn-oju’; *przyjechali* (ukr. ‘приїхав’) ‘przyjichaw’.

Przełączenie kodu wewnątrz zdania wystąpiło również we fragmencie, w którym rozmówca opowiadał o początkach życia w gminie Krzeszyce:

moyo tata brat jixaŭ sudy z rodynom i ja pojixaŭ z nym i pobuŭ tutka koło neyo trox'i i potomu brat pryjšou || brat v'it peršoj tat'iu | načy r'idny po tatov'i m'ij | pryjšou z vojska z arm'iji i vzoŭ mene skazaŭ | by ja načy pryjšou do neyo | i ja tam uže ŭ neyo pobuŭ try rok'i i ŭ sorok ošm'im roč'i użyŭ'i-ŭs'i i p'išoŭ do ž'ink'i | tam buŭm za żeńc troxu | načy pobuŭm | a potomu značy tak staraŭm še | [...] aby kupyŭ sob'i svoju gospodarku ||

W wypowiedziach PŻ nie zaobserwowano przykładów przełączania kodu zewnątrz zdaniowego. Odnotowane przykłady wtrącającego (*insertional*) typu przełączania kodu z języka ukraińskiego na polski nie zaburzają struktury wypowiedzi. Zapewne ich obecność wynika z braków leksykalnych rozmówcy. Ze względu na to, że język ukraiński i język polski są językami blisko spokrewnionymi, przełączanie kodów charakteryzuje również kongruentna leksykalizacja (*congruent lexicalization*). Trudno jest określić, które homogeniczne leksemy należą do języka ukraińskiego, a które do języka polskiego, np. *tato*, *mama*.

PŻ w wywiadzie prowadzonym w języku ukraińskim stosuje wzory i reguły języka polskiego. Często adaptuje leksemy polskie. Przełączanie kodów nie sprawia mu trudności, jest naturalne. Rozmówca nie ma świadomości granic systemów. Najważniejszy jest sprawny przekaz komunikatu.

II. MÓWCZYNI SC

Kobieta urodzona w 1933 r. w Dubszczu (województwo tarnopolskie, powiat brzeżański). Przyjechała na teren gminy Krzeszyce w 1957 r. Do 24. roku życia mówiła „po chachłacku”⁸. Języka polskiego uczyła się po przyjeździe do Polski. Obecnie mieszka w Studzionce (gmina Krzeszyce, powiat sulciński).

⁸ Według Mariusza Drzazgowskiego *chachłacka mowa* „to potoczne określenie części gwar wschodniosłowiańskich, rozpowszechnione również na obszarze współczesnej Polski wzdłuż wschodniego pogranicza. [...] [C]hachłacka mowa uchodzi za określenie pogardliwe, nawet obelżywe [...] uważa się potocznie tę nazwę za dziwaczną, «byle jaką», bez wartości i tradycji [...]. [J]est to nazwa rosyjska, związana z okresem zaborów, przynajmniej jeśli chodzi o terytorialne rozpowszechnienie. Zapewne oznaczała wówczas niepoprawny, zepsuty język rosyjski, czego nie akceptowała ani inteligencja polska, ani ukraiński czy białoruski ruch narodowy” (Drzazgowski 1992, 29–31). W rozumieniu przesiedleńców z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej mowa „chachłacka” jest *językiem mieszanym*, w którym występują elementy języka polskiego, ukraińskiego i rosyjskiego. Język „chachłacki” to także często używany, potoczny lingwonom określający język ukraiński i jego odmiany. W przeprowadzonych przeze mnie wywiadach pojawia się także określenie „ruski”, które używane jest synonimicznie zarówno do ukraińskiego, rosyjskiego, jak i „chachłackiego”.

Język, którym rozmówczyni posługiwała się przed przesiedleniem, określa jako „chachłacki”:

*ja v'em jaka to [...] mova | ani pòlska | ani ukraińska [...] to byu jakys ani pòlsky | ani ukraińsky ||
a tak jakys xaxlacky ||*

Wywiad przeprowadzony był w języku polskim. Kiedy zapytałam, czy SC chciałaby porozmawiać w języku ukraińskim, odpowiedziała przecząco. Uznała, że nie chce już mówić ani słyszeć tego języka, więc przeprowadzenie takiej rozmowy nie było możliwe. Respondentka ma bardzo negatywny stosunek do języka ukraińskiego z powodu wspomnień związanych z pracą w kolchozie.

OPIS BIOGRAFII JĘZYKOWEJ

Językiem prymarnym SC była mowa „chachłacka”. SC skończyła tylko cztery klasy szkoły podstawowej w województwie tarnopolskim. W momencie przyjazdu do regionu lubuskiego nie знаła języka polskiego. W ciągu kilku lat nauki w szkole podstawowej jedynym językiem nauczania była mowa „chachłacka”. Nie jest jasne, jaki to był język, ponieważ respondentka podczas wywiadu podaje lingwonom „ruski”, który nie musi bezpośrednio wskazywać na język ukraiński. Mogła to być dowolna odmiana języka wschodniosłowiańskiego. Językiem przodków (*heritage language*)⁹ SC była mowa „chachłacka”.

Rozmówczyni przyjechała do regionu lubuskiego w 1957 r. Można przypuszczać, że jeszcze wiele lat po przesiedleniu używała języka „chachłackiego” ze względu na bliskie kontakty z pozostającą na Ukrainie rodziną i matką, która mieszkała w regionie lubuskim. Należy więc przyjąć, że językiem prymarnym respondentki wciąż pozostawała mowa „chachłacka”. SC przyznała, że przed przesiedleniem nie znała języka polskiego. Zaczęła go poznawać dzięki swoim dzieciom, które rozpoczęły naukę w krzeszyckiej szkole. To może oznaczać, że mowa „chachłacka” była używana przez SC wiele lat po przesiedleniu. Podczas wywiadu nie udało się zdobyć informacji, w jakim języku porozumiewali się synowie SC przed pójściem do szkoły. Trudno jest ustalić, jaki był język domu po założeniu rodziny SC z przesiedleńcem z okolic

⁹ Terminu *heritage language* zaczęto używać w latach 90. XX w. (Valdés 1995, 2000; Polinsky i Kagan 2007; za Libura 2014, 303). Wstępnie termin tłumaczono na język polski jako *język odziedziczony* (Lipińska i Seretny 2012, 21), a rozumiany był jako „pierwszy język przyswajany w środowisku domowym imigrantów, który z czasem staje się funkcjonalnie drugi, ponieważ edukacja i praca wymuszają naukę i codzienne posługiwanie się językiem kraju osiedlenia” (Libura 2014, 303–304). Według Agnieszki Libury takie rozumienie *heritage language* „lepiej oddaje konotacje historyczne, kulturowe, a nawet pewną głębię emocjonalną, jaka się wiąże z językiem kraju pochodzenia” (2014, 304). Z kolei Ewa Dziegiel tłumaczy *heritage language* jako *język przodków*, który „łączy pewien rodzaj więzi z językiem własnej mniejszości narodowej, choć niekoniecznie ten język znają. Pod uwagę bierze się szerokie spektrum przypadków, od ograniczonej czynnej znajomości języka przodków (np. częściowo mówienia) bądź biernej znajomości (np. po części rozumienia), po sam udział w życiu rodzin czy społeczności, w których język ten jest używany” (Dziegiel 2017, 207). W moich badaniach przyjmuję rozumienie *heritage language* w znaczeniu *język przodków*.

Dubszcza. Co prawda, rozmówczyni wskazuje na to, że jej synowie w dzieciństwie mówili „po swojemu”, ale podczas wywiadu nie uzyskano szczegółowych informacji na ten temat. Wiadomo jednak, że mąż SC rozumiał ukraiński. Prawdopodobne jest, że na początku, aż do poznania języka polskiego przez SC w stopniu choćby komunikatywnym, językiem domu był język „chachłacki”. Warunki wywiadu nie pozwoliły na zebranie informacji na temat tego, czy język „chachłacki” uległ procesowi atrycji językowej. Na podstawie rozmowy, którą przeprowadziłam z SC, przypuszczam, że respondentka jest osobą bilingwalną, a jej dwujęzyczność jest na poziomie postępującym (*ascendant bilingualism*)¹⁰.

PRZYKŁADY PRZELĄCZANIA KODÓW

Poniżej przedstawiam materiał, w którym występuje przełączanie kodów z języka polskiego na język ukraiński. Fragmenty w języku ukraińskim zaznaczam tekstem pogrubionym¹¹.

jak rusk'e zalozył i koľyos to u nas fšysko pozab'eral'i fšysko || na kolońije nas obvorat'i na ukolo || tylko nam zostało podwurko || żezmo se mogli posadzić v'adro zem'akou [...] to ta sonšatka muv'i do nas | v'eš co | v'eće co džeščenta chođzmy || a tam byl'i już koľyozni te styrtte | styrtte [...] byla žima ta styrtta jest ubita śneg'em i zav'erux | bo to nabyło u styrtty [...] pšyńošlyzmo tom słome do dōmu | to zmo | še xoval'i na stryx || tam na tuju vyešku [...] tam nie volno bylo vyjšć bo byla xalupa obvo'rana || (Obworana, to co to znaczy?) čongnik'em obvo'ral'i to no i co my зроб'imy [...] i my tam pšyšl'im pod gole ňebo || ňic nie było || tom xalup'ine zaval'il'i bo byla snopkamy prykryta to čym było nakryvać [...] i puźnij zaladoval'izmo to zbože | nie v'im v'el'i metruf | na vus i ŭtenčas pov'ežl'i my do kozovy* || a odb'eral'i ten kontygent f koščel'e || f polsk'im koščel'e [...] pšyjexalyzmo do kozovy to zmo stały v kol'ejce | bo była deš v'encej jak k'ilometr kolejka || to stal'izmo do džešontej rano pšez noc || to było žimno || ja tak była zmarzła || co zrob'e || pošlam do koščola | bo bylo po jednej strońe żyto | po drug'ij strońe pšyńica [...] i vyparpałam sob'i tam takom džure | jamke | i zalazłam f tom jamk'e | i nasunelam na seb'e żyta | žeby myš bylo čepło i tam do rana | do džešontej spałam u tyj džuzie | u žyt'i || rano zdał izmo to zbože | bo pomagalam šostry [...] v ješeño tam okladal'i taky'e xalupy tak'y stram'ak'i || tak'y | v'e pańi | tak'y drončky* kladl'i kolo xalupy i za te drončky* ścel'il'i słome aby było čepło u tyj bud'i | u tyj xalu | bo to byl'i budy | to nie byly xalupy || i to ja pošla po te stram'ake || bo nie ma do čego słome pšyčep'ić [...] sonšatka muv'i do m'e | xoć | muv'i pšyńešem se kalek stram'iakou i bedzemy kladl'i zagate || to deš bylo ošem k'ilometr'iu || i ja pšyńošla do dōmu [...] ošem tyx stram'iakou na tym ram'ońi | na tym ram'ońe čšymalam ošem | a toŭ rońkou počšy muvalam ješče s tytu | žeby my nie zl'ičalo [...] buto'u prošem paňom nie bylo || byly | jak to ruske nazyvały | taky one nazyvały kyrzak'e | ale to byl'i ja teras nie um'e vytłumačyć jak to po pōlsku pov'edžeć [...] |

¹⁰ Hugo Baetens Beardsmore uważa, że o terminie *ascendant bilingualism* można mówić wtedy, gdy umiejętność jednostki do funkcjonowania w L2 wzrasta wraz z częstotliwością jego używania (Baetens Beardsmore 1986, 21–22; zob. Dzięgiel 2020).

¹¹ Nie wszystkie zaznaczone przykłady mają poświadczenie w literackiej odmianie języka ukraińskiego. Niektóre z nich są charakterystyczne dla odmian gwarowych. Dotyczy to cech leksykalnych, fleksyjnych i fonetycznych.

SC używa ukraińskich słów, takich jak: *ale* ‘ale’, ukr. ‘але’; *kołchos* ‘kołchoz’, ukr. ‘колгосп’; *obvoral’i* ‘zabrali’, ukr. ‘оборали’; *styrta* ‘stóg’, ukr. ‘скирта’; *tuju wyėšku* ‘na tę wieżę, na górę’, ukr. ‘на тую вишку’; *prykryta* ‘przykryta’ ukr. ‘прикрита’; *deś* ‘gdzies’, ukr. ‘десь’; *vyrapalam* ‘wydłubałam’, ukr. ‘випорпати’; *stram’ak’i* ‘małe drewniane deseczki’, ukr. ‘стрем’яки’; *drončkye*, ‘małe dragi, żerdki’, ukr. ‘дручки’; *bud’i* w znaczeniu ‘chałupa’, ‘domek’, ukr. ‘буда’; *zagata* ‘ścinka’, ukr. ‘загата’¹²; *kyrzak’e* ‘buty, zimowe ze skóry, nieocieplane, długie’, ukr. ‘кирзаки’.

Prezentowany fragment wywiadu charakteryzuje się przełączaniem kodu wewnątrz zdań. SC wykorzystuje w wypowiedzi ukraińskie słowa, ponieważ nie zna ich odpowiedników w języku polskim. Uważa, że użycie języka ukraińskiego nie zakłóci komunikacji. W przypadku słowa *obvoral’i* rozmówczyni nie potrafiła wytłumaczyć znaczenia słowa w języku polskim.

Oprócz wprowadzenia do wypowiedzi ukraińskich słów podczas całej rozmowy wielokrotnie wystąpiły czasowniki w 1 os. l. mn. czasu przeszłego, zakończone na *-zmo* oraz *-żmo*, np. *żezmo*, *posadził’izmo*, *ńel’izmo*, *pśyńostlyzmo*, *byl’izmo*, *voził’izmo*, *spśedal’izmo*, *v’onzalyzmo*, *zaladoval’izmo*, *pśyjexalyzmo*, *stal’izmo*, *zdał’izmo*, *krenčil’izmo*, *şyl’izmo*, *pśyńeżl’izmo*, *uėeklyzmo*, *pal’il’izmo*. Przykłady te świadczą o łączeniu tematów fleksyjnych z języka polskiego z końcówkami fleksyjnymi z języka ukraińskiego. Występowanie takiej cechy w mowie mieszkańców kilku miejscowości obecnej Ukrainy zaobserwowała Ewa Dziegieł, m.in. w Połupanówce, Starym Skalacie, Kaniówce, Zielonej czy Łanowicach pod Samborem (2003, 164). Użycie morfemu gramatycznego *-śmo* zauważył Mihajlo Łesiów w okolicach Przemysła, podczas badań nad gwarami ukraińskimi (Lesiv 1997, 194) oraz Anna Zielińska, badając bilingwizm Ukraińców i Łemków zamieszkujących obecnie region lubuski (2013, 167).

Zaprezentowany przykład mowy rozmówczyni pochodzącej z Dubszcza charakteryzuje wtrącający (*insertional*) typ przełączenia kodu (zob. Muysken 2000). Wyrazy pochodzące z języka ukraińskiego są osadzone w ramach głównej wypowiedzi w języku polskim. Przełączenie kodu nie zaburza struktury wypowiedzi. Wprowadzanie ukraińskich słów przez SC do polskiej wypowiedzi jest spowodowane brakami leksykalnymi. Respondentka korzysta z repertuaru językowego dwóch systemów, ponieważ jej celem jest szybkie i łatwe wyrażenie myśli.

W przypadku dokładnej analizy całego wywiadu z SC należy stwierdzić, że mowę respondentki charakteryzuje kongruentna leksykalizacja (*congruent lexicalization*). Jest to wynikiem kontaktu blisko spokrewnionych systemów języka polskiego i ukraińskiego. W zebranych materiale trudno wskazać, do którego kodu należy dany wyraz. Przykładem może być wyraz *styrta*, ‘stóg’, ukr. ‘скирта’. *Styrta* jest słowem znanym również w polskiej leksyce. Poświadczeniem jest zapis w słowniku Doroszewskiego:

¹² W gwarach języka polskiego również występuje rzeczownik *zagata*. W przypadku SC bardziej prawdopodobne jest użycie tego słowa w języku ukraińskim.

Syryta, a raczej według Lindego sterta (od sterczenia), tym się różni od brogu, iż w tej układa się zboże lub siano w okrąg, coraz zwężając warstwy ku górze tak, że zakończenie sterty jest spiczaste (ostrokrag) (SJPDor).

Częściowe lub całkowite homogeniczne leksemy języka ukraińskiego i polskiego należy uznać za jednostki wspólne dla obu kodów (zob. Głuszkowski 2010, 91–93). Podczas wywiadu z SC nie zaistniała sytuacja, w której mogłam zauważyć niepewność w użyciu ukraińskiego słowa. Negocjowanie wyboru kodu nie było uświadamiane przez rozmówczynię.

PODSUMOWANIE

W artykule przedstawiłam przykłady przełączania kodów w idiolektach przesiedleńców, którzy przed II wojną światową mieszkali na terenie województwa tarnopolskiego i stanisławowskiego. Po włączeniu wschodnich województw do Związku Radzieckiego obie osoby zamieszkały na terenie gminy Krzeszyce w regionie lubuskim.

Na podstawie zaprezentowanego materiału można stwierdzić, że ze względu na bliskość systemu języka polskiego oraz ukraińskiego przełączanie kodów może występować bez zaniku zrozumienia wypowiedzi, jako zestawienie zdań albo ich fragmentów, ale każde/każdy z nich musi być wewnętrznie zgodny ze strukturą języka, w którym się mówi (zob. Thomason 2001, 133). Proces zmiany kodu może następować z dwóch powodów: świadomego wprowadzenia języka obcego do wypowiedzi lub braku sprawności językowej w jednym z języków. W przypadku przedstawionego w artykule materiału można mówić o nieświadomym przełączaniu kodów, wynikającym z braku znajomości standardowej odmiany języka.

W obu idiolektach repertuar językowy został ukształtowany pod wpływem różnych czynników. Decydujący wpływ na jego kształtowanie się mają ideologie językowe, które są związane z przeżywaniem języka. Repertuar językowy jest strukturą zbudowaną ze śladów wcześniejszych doświadczeń, usytuowanych interakcji i codziennych praktyk językowych, wywodzących się z biografii językowej (por. Busch 2017, 352).

Materiał językowy, który uzyskałam 74 lata po przesiedleniu z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej, ukazuje wciąż ślady przeszłości przesiedleńców. W ciągu tych lat zmieniła się ich sytuacja językowa. Polszczyzna stała się językiem dominującym. Języki SC i PŻ należą zatem do ginącego dziedzictwa narodowego.

BIBLIOGRAFIA

- Auer, P. 1984. „On the Meaning of Conversational Code-Switching”. W *Interpretive Sociolinguistics: Migrants, Children, Migrant Children*, red. P. Auer. Tübingen: Narr Verlag, 87–112.
- Auer, P. 1998. „Introduction. Bilingual Conversation Revisited”. W *Code-Switching in Conversation. Language, Interaction and Identity*, red. P. Auer. London, New York: Routledge, 1–24.

- Auer, P. 1999. „From Code-Switching via Language Mixing to Fused Lects: Toward a Dynamic Typology of Bilingual Speech”. *The International Journal of Bilingualism* 3 (4): 309–332.
- Auer, P. 2019. „«Translanguaging» or «Doing Language»? Multilingual Practices and the Notion of «Codes»”. *W Language(s): Multilingualism and Its Consequences*, red. J. MacSwann. Seria: *Language, Education and Diversity*. Bristol: Multilingual Matters (author’s copy, pre-reviewing version).
- Babbie, E. 2009. *Podstawy badań społecznych*. tłum. W. Betkiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bartnicka-Dąbkowska, B. 1965. *Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami*, red. B. Wieczorkiewicz. wyd. 2. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Baetens Beardsmore, H. 1986. *Bilingualism: Basic Principles*. wyd. 2. Clevedon: Multilingual Matters.
- Busch, B. 2017. „Expanding the Notion of the Linguistic Repertoire: On the Concept of «Spracherleben» – The Lived Experience of Language”. *Applied Linguistics* 38 (3): 340–358.
- Cechosz, I. 2001. *Polska gwara Oleszkowiec na Podolu. Fleksja imienna i werbalna*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Drzazgowski, M. 1992. „O nazwie chachłacka mowa”. W *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, red. K. Handke. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 29–35.
- Dzięgiel, E. 2001. *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowokresowych. Fleksja imienna i werbalna*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Dzięgiel, E. 2003. *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Dzięgiel, E. 2017. „Odmianny terytorialne i społeczne współczesnego języka polskiego na Ukrainie”. *LingVaria* 12 (24): 199–210.
- Dzięgiel, E. 2020. „Dwujęzyczność polsko-ukraińska w Strzelczyskach na Ukrainie”. *Socjolingwistyka* 34: 245–260.
- Glaser, B.G., i A.L. Strauss 2009. *Odkrywanie teorii ugruntowanej. Strategie badania jakościowego*. tłum. M. Gorzko. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Głuszkowski, M. 2010. „Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego”. *Slavia Orientalis* 59 (1): 81–98.
- Głuszkowski, M. 2012. „Przełączenie kodów czy kod mieszany? Aktualny stan bilingwizmu staroobrzędowców w regionie suwalsko-augustowskim”. *Acta Baltico-Slavica* 36: 27–39.
- Głuszkowski, M. 2013. „Idiolektalne zróżnicowanie przełączania kodów w dwujęzyczności starowierców regionu suwalsko-augustowskiego”. *Acta Baltico-Slavica* 37: 265–275.
- Gumperz, J.J. 1977. „The Sociolinguistic Significance of Conversational Code-Switching”. *RELC Journal* 8: 1–34.
- Gumperz, J.J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Handke, K. 1993. „Przedmowa”. W *Region i regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, red. K. Handke. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 7–11.
- Haugen, E. 1972. „Âзыкoвoй контакт”. tłum. A.K. Źolkovskij. W *Novoe v lingvistike*, red. Ū.V. Rozenvejg. Moskwa: Progress, 61–80.
- Hermanns, H. 1987. „Narrative Interview: A New Tool for Sociological Field Research”. *Folia Sociologica* 13: 43–56.
- Hoffmann-Riem, Ch. 1980. „Die Sozialforschung einer interpretativen Soziologie”. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 2: 339–372.

- Hymes, D. [1973] 1980. „Socjolingwistyka i etnografia mówienia”. tłum. K. Biskupski. W *Język i społeczeństwo*, red. M. Głowiński. Warszawa: „Czytelnik”, 41–82.
- Kaufmann, J.-C. 2010. *Wywiad rozumiejący*. tłum. A. Kapciak. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Klatta, P. 2012. „Zróżnicowanie osadnicze obszaru województwa lubuskiego”. W *Mniejszości regionu pogranicza polsko-niemieckiego. Separacja, adaptacja, integracja, asymilacja*, red. B.A. Orłowska, i K. Wasilewski. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, 127–135.
- Kłoskowska, A. 2012. *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konecki, K. 2000. *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kurzowa, Z. 2006. *Poliszczyna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*. Kraków: Universitas.
- Lehr, T. 1914. „O mowie Polaków w Galicji wschodniej”. *Język Polski* 2: 40–51.
- Libura, A. 2014. „Atrycja języka odziedziczonego”. W *40 lat wrocławskiej glottodydaktyki polonistycznej. Teoria i praktyka*, red. A. Dąbrowska, i U. Dobesz. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 303–312.
- Lipińska, E., i A. Seretny. 2012. *Między językiem ojczystym a obcym. Nauczanie i uczenie się języka odziedziczonego na przykładzie szkolnictwa polonijnego w Chicago*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Lesiv, M. 1997. *Ukraïns'ki govirki u Pol'si*. Varšava: Vidavni-ctvo „Ukraïns'kij Arhiv”.
- Miśkiewicz, A. 2009. *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich Polski w latach 1945–2005*. Gorzów Wielkopolski: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta.
- Montrul, S. 2002. „Incomplete Acquisition and Attrition of Spanish Tense/Aspect Distinctions in Adult Bilinguals”. *Bilingualism: Language and Cognition* 5 (1): 40.
- Muysken, P. 2000. *Bilingual Speech. A Typology of Code-Mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Myers-Scotton, C. 2004. „Precision Tuning of the Matrix Language Frame (MLF) Model of Codeswitching”. *Sociolinguistica* 18 (1): 106–107.
- Polinsky, M. 1995. „Cross-Linguistic Parallels in Language Loss”. *Southwest Journal of Linguistics* 14 (1–2): 88–123.
- Polinsky, M., i O. Kagan. 2007. „Heritage Languages: In the «Wild» and in the Classroom”. *Language and Linguistics Compass* 1 (5), 368–395.
- Romaine, S. 1989. *Bilingualism*, Oxford: Basil Blackwell.
- Rudnicki, S. 2000. *Gwara polska wsi Korczunek koło Żytomierza*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Schütze, F. 1977. *Die Technik des narrativen Interviews in Interaktionsfeldstudien dargestellt an einem Projekt zur Erforschung kommunalen Machtstrukturen*. Bielefeld: Universität Bielefeld, der Fakultät für Soziologie.
- Schütze, F. 1983. „Biographieforschung und narrativer Interview”. *Neue Praxis* 13: 283–293.
- Schütze, F. 1984. „Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens”. W *Biographie und Soziale Wirklichkeit: neue Beiträge und Forschungsperspektiven*, red. M. Kohli, i G. Robert. Stuttgart: Metzler, 78–117.
- Schütze, F. 1987. *Das narrative Interview in Interaktionsfeldstudien 1*. Hagen: FernUniversität.
- Thomason, S.G. 2001. *Language contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thompson, P. 1978. *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford: Oxford University Press.
- Urbańczyk, S. 1976. *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Valdés, G. 1995. „The Teaching of Minority Languages as «Foreign» Languages: Pedagogical and Theoretical Challenges”. *Modern Language Journal* 79 (3): 299–328.
- Valdés, G. 2000. „Teaching Heritage Languages: An Introduction for Slavic-Language-Teaching Professionals”. W *Learning and Teaching of Slavic Languages and Cultures: Toward the 21st Century*, red. O. Kagan, i B. Rifkin, Bloomington: Slavica Publishers, 375–403.
- Zawadowski, L. 1961. „Fundamental Relations in Language Contact”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 20: 3–26.
- Zielińska, A. 2012. „Wielojęzyczność w województwie lubuskim. Stan współczesny”. W *Mniejszości regionu pogranicza. Separacja, adaptacja, integracja, asymilacja*, red. B.A. Orłowska, i K. Wasilewski. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, 13–23.
- Zielińska, A. 2013. *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Zilins'kij, I. 1932. *Opis fonetyczny języka ukraińskiego*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 101.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

- SJPDor – Doroszewski, W., red. 1958–1969. *Słownik języka polskiego*, t. 1–11. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”; Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Code Switching in the Speech of Persons Resettled from the Tarnopol i Stanisławów Provinces of the Second Polish Republic to the Lubusz Region

Keywords: code switching, idiolect, bilingualism, linguistic repertoire, southern borderland Polish.

ABSTRACT

The article concerns the issue of code switching, which I noted in two idiolects of persons resettled from the former eastern provinces of the Second Polish Republic to the Lubusz region. In obtaining and developing the material, I used the methods: snowball sampling, biographical interview, language biography and grounded theory. I presented the explanation of the term for *code switching*, taking into account Polish and world literature. I presented some examples of code switching and I made their sociolinguistic analysis.